

Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů

Pohled historické sociologie

JIŘÍ MUSIL*

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Urban Development and Planning in Central Europe under Communist Regimes

The Perspective of Historical Sociology

Abstract: The article is concerned with changes in urban systems and policies in East Central Europe under communist regimes. The changes of inter- and intra-urban structures are compared with official urban policies declared by the governments. The urban systems that emerged in former socialist countries represent modifications of the general urbanisation model and they prove the fact that there exist multiple urbanisations. The differences between 'socialist' and 'capitalist' urban structures were expressed mainly on the intra-level, i.e. in differing socio-spatial structures of cities.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 275-296)

Tato studie má za cíl popsat a interpretovat urbánní procesy ve střední Evropě, zejména v Československu, Polsku a Maďarsku před rokem 1990, s hlavním důrazem na analýzu čtyř desetiletí socialismu. V některých případech se odkazuje také na vývoj i v jiných bývalých socialistických zemích. Protože však města a městské systémy jsou typickými představiteli té dimenze dějin, pro niž Fernand Braudel použil termín „*longue durée*“,¹ bude nutno, abychom se ve svém zkoumání vrátili k vzdálenější městské minulosti studované oblasti.

Výsledný obraz, zahrnující základní data z předsocialistické minulosti i údaje o socialistických transformacích měst, by tedy měl poskytnout realistický popis všech významných minulých městských vrstev a struktur, s nimiž tato oblast vstupuje do současného období hlubokých ekonomických a politických změn, spjatých s intenzivní globalizací a s evropskou integrací. Bez kombinování analytických metod s historickým zkoumáním by nebylo možné pochopit, jak se bude vytvářet urbánní budoucnost této části Evropy. A navíc stále více se ukazuje, že česká urbánní sociologie stojí před úkolem věcně a kriticky se vyrovnat s efekty 40 let socialismu. Tím se vyhneme jak přeceňování, tak i nedoceňování účinků zmíněného období. Je rovněž zapotřebí vřadit období 1948-1989 do základních dlouhodobých procesů formování městského osídlení v zkoumaném prostoru. Následující stat' chce přispět k tomuto sociologicko-historickému pohledu.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Jiří Musil, Újezd 15, 150 00 Praha 5, e-mail ceu.musil@volny.cz

¹) Pojem *longue durée* popsal Fernand Braudel v eseji , která vyšla původně v roce 1958. Zde se opírám o výklad tohoto pojmu jak je uváděn v anglickém překladu jeho knihy *Ecrits sur l'histoire*. Anglický překlad *On History* vyšel 1980 [Braudel 1980].

Hlavní otázky

Hlavní, obecná otázka, na kterou chce naše stat' odpovědět, by tedy mohla být vyjádřena takto: jaké byly hlavní rysy inter- a intraurbánních struktur v této části Evropy, když vstupovala do složitých procesů politické, ekonomické a sociální transformace po roce 1989?

Takovou obecnou otázku je třeba rozdělit do několika konkrétnějších částí. V tomto kontextu byly a dosud jsou nejčastěji kladeny následující specifické otázky:

1. Lišily se urbanizační procesy ve zkoumaných zemích za socialismu od těch, které probíhaly a dosud probíhají za kapitalismu?² A jestliže ano, z jakého hlediska, v jakých rozměrech? A navíc: byly tyto rozdíly podstatné nebo jen malé?
2. Pokud se „socialistická“ urbanizace lišila od „kapitalistické“, jaké byly hlavní příčiny tohoto rozdílu?
3. Do jaké míry sledovaly urbanizační procesy v socialistických zemích zásadně podobně nebo naopak základně odlišné trajektorie?
4. Jak a proč se oficiální strategie a politika urbanizace, jakož i normy plánování měst, v studovaných zemích měnily během čtyřiceti let socialismu? Existovala vůbec nějaká kontinuita cílů a norem?

Historické dědictví

Bylo by chybou, kdybychom se snažili interpretovat současné městské uspořádání v zemích střední a jihovýchodní Evropy – kterou zde používáme z komparativních důvodů – pouze z jejich minulosti. Na druhé straně by nám původ mnoha současných městských jevů, typických pro tuto oblast Evropy, zůstal nesrozumitelným bez elementárního pohledu na dějiny města v daném regionu.

Ta část Evropy, kterou studujeme, je po stránce kulturní, sociální a hospodářské oblastí značně různorodou, a proto není snadné ji regionalizovat. Je však užitečné – bez ohledu na všechny existující překážky, bránící ve vytvoření konzistentního modelu její regionalizace – rozlišovat alespoň dvě makrozóny: 1. východní střední Evropu a 2. jihovýchodní Evropu.³

Jihovýchodní část Evropy zdělila od Východořímské říše systém mnoha obchodních, administrativních a kulturních středisek; ta však ztratila své funkce a mnoho jich dokonce v následujících stoletích zaniklo. V Evropě je málo oblastí s tolika městskými relikty z minulosti jako v tomto regionu. Zároveň však až do dvacátého století patřila tato oblast k těm evropským zónám, kde byla síť fungujících a živých městských center nejméně rozvinuta. To platilo zejména o vnitrozemské části této oblasti. Města u Černé-

²) Pojmy kapitalismus a socialismus jsou zde použity v obecném slova smyslu jako deskripce dvou odlišných sociálně-ekonomických řádů, které se navzájem liší zejména z hlediska základních mechanismů ekonomické organizace, z hlediska vlastnických poměrů, politické organizace, role státu a politických svobod.

³) Zcela vědomě se náš text nezabývá východní Evropou, k níž se obvykle řadí Rusko, Ukrajina a Bělorusko. Jedním z důvodů je skutečnost, že ruský systém osídlení procházel socialistickými změnami v odlišném období než analogické systémy ve východní střední Evropě, a také v Evropě jihovýchodní, kterou se zabýváme jen okrajově. Přitom je však zřejmé, že v obou těchto regionech na koncepci plánovitého rozvoje osídlení působila významně sovětská ideologie. Z tohoto důvodu věnujeme sovětské politice osídlení v naší stati poměrně velkou pozornost.

ho, Egejského a Jaderského moře, z nichž některá byla založena v době klasické antiky, jako např. Split, vzkvétala později díky svému spojení s Benátkami.

Na druhé straně vlna německé městské kolonizace – tj. zakládání měst obdařených právy a výsadami – se omezovala pouze na několik málo vnitrozemských oblastí jako Transylvánie, Transdanubie, části západního Maďarska, Chorvatsko a Slovinsko. N. J. Pounds, který pečlivě analyzoval dějiny jihovýchodní Evropy, shrnuje svá pozorování v následujícím pregnančním konstatování:

„V jihovýchodní Evropě udělala urbanizace velmi malý pokrok; během pozdního středověku dokonce dále upadala ve větší části oblasti. (...) Několik málo městských sídel z pozdně klasického období bylo nadále obydleno. (...) Města ve vnitrozemí se nikdy nevzpamatovala z devastace během období invazí. (...) Pouze hornická sídla v Bosně, Srbsku a Černé Hoře fungovala dál jako výjimka.“ [Pounds 1971: 71]

Síť měst, která se stabilizovala v této oblasti ve 14. století, se později poněkud změnila vzhledem k turecké nadvládě, avšak změny nebyly podstatné. V každém případě tu chyběl systém velkých měst.

Války a přesídlování obyvatelstva, způsobené expanzí Otomanské říše, změnilly síť měst ve střední a východní části Maďarska. V oblastech ovládaných Turky však v některých městech docházelo k určitému růstu. Příčinou byla hlavně expanze jejich správních funkcí uvnitř Otomanské říše.

V následujících staletích se situace podstatně nezměnila. Jihovýchodní městská Evropa neprošla žádnými rozsáhlými změnami mezi 14. a 19. stoletím, jaké nastaly v jiných částech Evropy,⁴ slabost měst zůstala jejím charakteristickým rysem až do pozdního 20. století.

Tuto dlouhotrvající stagnaci způsobila řada historických procesů. Z nich je zapotřebí vyjmenovat alespoň následující: obecný úpadek role jihovýchodního Středomoří v evropské ekonomice; úpadek politické a hospodářské moci Benátek; expanze turecké nadvlády do hlavních částí oblasti; snižující se vliv hospodářského a politického rozvoje v západní Evropě na jihovýchod kontinentu; a v 19. století neschopnost regionu účinně reagovat na modernizační výzvy západoevropských forem průmyslového kapitalismu.

Poněkud jinak se vyvíjelo městské osídlení ve východní části střední Evropy. Díky nedávným pokrokům v městské archeologii v oblasti na sever od Dunaje víme, že východní střední Evropa vyvinula svou vlastní protourbánní síť sídel, která nebyla postavena na sídelním systému Římské říše. Po pádu Říma se zde objevila četná slovanská protourbánní jádra, zejména na území dnešního Polska, Čech, Moravy a severozápadního Maďarska.

Paradoxně se ukázalo, jak upozorňuje N. J. G. Pounds, že tato jádra byla stabilnější než stará klasická městská sídla v jihovýchodní Evropě. Tato protourbánní sídla vytvořila rámec pro rozvoj slovanských a maďarských měst v 11. a 12. století. Krátce nato byl tento endogenní urbánní růst v období mezi 12. a 14. stoletím posílen novou vlnou zakládání měst, známou jako německá kolonizace.

Jak zdůrazňují četní autoři, mezi nimi H. Aubin [1966], N. J. G. Pounds [1971], M. M. Postan [1970], D. S. Rugg [1985], středověká německá kolonizace byla v podstatě

⁴) K základním pracím, které se zabývají růstem měst a proměnami městského osídlení v Evropě před její industrializací, patří zejména Jan DeVries [1984]: *European Urbanization, 1500-1800*.

komplexním hospodářským, právním a politickým procesem, který lze označit za největší historickou transformaci východoevropské krajiny.

V hlavních částech dnešního Polska a České republiky, jakož i na některých místech Slovenska a Maďarska, se objevila specifická kombinace dvou „vrstev“ městských sídel: stará slovanská a maďarská sídla začala vytvářet dosti hustou síť malých a středně velkých měst a vedle nich rostla kolonizační města založená pozvaným saským, švábským a jiným německým obyvatelstvem. Tento nový model se ustálil během 14. století. Co tento region postrádal, byla velkoměsta jako Paříž, Bruggy, Gent, Milán, Benátky na západě a vznikající shluky velkých a středně velkých měst, podobné těm v severní Itálii a ve Flandrech. Existovala však jedna výjimka, a tou byla Praha, která se ve 14. století podle Tertia Chandlera a Geralda Foxe řadila na sedmé místo mezi největšími evropskými městy. Nicméně malý počet velkoměst zůstával po staletí typickým rysem východní střední Evropy.

Dějinné období, které začalo znovu rozdělovat východní a západní Evropu a jejich městské systémy, zahrnovalo dekády na přelomu 15. a 16. století. V té době, kdy obchodní formy kapitalismu na západě sílily, kdy se tam rovněž více centralizovaly a lépe organizovaly státy a kdy šlechta počala ztrácet svou hospodářskou a částečně i politickou moc, východní Evropa naopak zažívala – podle Ivana Berenda [1986] – vzestup nevolnictví, „znovuzrození tuhých feudálních struktur“, nárůst moci šlechty, úpadek středních tříd a stagnaci měst.

Během poměrně krátkého období od začátku 16. do poloviny 18. století se Evropa rozdělila na dynamickou západní jádrovou oblast a na poloperiferní zóny na východě. V té době se rozpadla severoněmecká liga hansovních měst u Baltu a dlouhé války decimovaly obyvatelstvo a města ve střední Evropě. Přesto však stará síť středověkých měst v této oblasti přežila bez velkých změn až do druhé poloviny 19. století.

Nová průmyslová technologie a organizace se rozšířila do východní střední Evropy, zejména přes Sasko a Slezsko, a dále pak prostřednictvím velkoměst této oblasti: Vídně, Prahy, Budapešti. Avšak i toto rozšiřování průmyslu využívalo středověké sítě malých měst. Nejlepší příklady lze najít v severních Čechách, Slezsku a Haliči. Hustota osídlení a obyvatelstva, např. v oblasti dnešního šluknovského výběžku a Liberecka, dosahovala neobyčejně vysokých hodnot, podobných těm, které existovaly v Lombardii, v regionu s nejvyššími evropskými hustotami obyvatelstva.

Budování nových průmyslových měst bylo spíše výjimkou – jedním z nečetných příkladů může být polské textilní město Lodž. Nový průmysl se nejčastěji rozvíjel na předměstích starých měst nebo i ve venkovských lokalitách podél řek. Ty se často změnilly v průmyslové vesnice (ve Slezsku, v Čechách, na Moravě).

Abychom si utvořili realistický obraz industrializace ve východní střední Evropě, měli bychom si uvědomit, že před první světovou válkou byla rozhodující část průmyslu v této oblasti umístěna na poměrně malé rozloze, v trojúhelníku tvořeném městy Halle, Lodž a Budapešť. Ostatní části tohoto makroregionu zůstaly převážně venkovské a zemědělské. Tento prostorový model se významně nezměnil až do počátku socialistické industrializace.

Hlavní závěry o historickém dědictví

Přestože obě oblasti, jimiž se v této studii zabýváme, tj. východní střední Evropa a jiho-východní Evropa, netvoří jeden homogenní kulturní a sociálně-ekonomický celek, hlavní

rysy jejich urbánního rozvoje – které jsou relevantní pro naši diskusi o socialistické urbanizaci – se dají shrnout do následujících závěrů:

1. Města ve východní střední Evropě byla po dlouhá období součástí oblasti, kterou lze popsat jako poloperiferijní zónu evropského urbánního jádra. Postavení jihovýchodních evropských měst během většiny zmiňovaných období lze označit za periferijní. To se však týkalo hlavně velkých měst.
2. Intenzita styků mezi městy této poloperiferie a městy uvnitř jádrových oblastí Evropy značně kolísala v průběhu dějin, a proto ji nelze považovat za konstantní. Po obdobích silné interakce (jako např. mezi 13. a 15. stoletím, v druhé polovině století devatenáctého a v prvních dekádách století dvacátého) následovala údobí slábnoucích vztahů. Následky rozštěpení, k němuž došlo hlavně v 16. a v 17. století, je v Evropě možno pociťovat až do dneška.
3. Městský systém, který se v této poloperiferijní zóně vytvořil, zůstal poměrně slabý, přestože měl hluboké historické kořeny. V jihovýchodní Evropě, která prodělala velice diskontinuítní vývoj svého politického a hospodářského rámce, byl systém měst ještě slabší.
4. Východní poloperiferijní zóna Evropy však nebyla homogenní, pokud jde o ekonomii, intenzitu urbanizace, technickou a sociální infrastrukturu. Její západní části jako např. Čechy, Morava, Slovinsko, jakož i západní části Polska a Maďarska se až do druhé světové války podstatně nelišily od průměru v západní Evropě. V mnoha ohledech byly některé regiony této části kontinentu rozvinutější než četné oblasti jižní Evropy. Je to např. patrné z historických údajů o výši hrubého národního produktu.⁵
5. Při hodnocení rozvoje městských systémů v různých částech Evropy je nutno analyzovat poměrně dlouhé období. Z tohoto pohledu ani těch 40 let socialismu ve východní střední Evropě a v jihovýchodní Evropě – třebaže socialismus byl systém, jehož cílem byly radikální politické a hospodářské změny – nebylo dostatečně dlouhým obdobím, aby se mohly podstatně změnit základní makroregionální struktury, hierarchie měst atd. Vnitroměstské strukturální změny se ovšem ukázaly být významnější.

Socialistická budoucnost měst v sovětské politice

V zemích s ústředně plánovanou ekonomikou, které prohlašovaly, že mají v úmyslu zřídit harmonickou a kooperující společnost s co nejmenší mírou společenské nerovnosti a které navíc chtěly vytvořit „nového člověka“, se ukázalo, že ekonomické plánování je nutné doplnit jemnějšími nástroji řízení. Mezi tyto doplňující nástroje patřily mimo jiné strategie a politiky pro plánovitý rozvoj sídelních systémů a jednotlivých měst.

V následujících odstavcích se snažíme připomenout a shrnout hlavní vývojové linie idejí, které řídily strategie městského rozvoje ve středoevropských socialistických zemích. A protože byly – alespoň zpočátku – zakotveny v sovětské plánovací ideologii, začneme krátkým přehledem sovětských koncepcí a jejich změn.

⁵) Za nejspolehlivější komparativní analýzy dlouhodobého vývoje hrubého národního důchodu v evropských zemích lze považovat práce zesnulého belgického hospodářského historika Paula Bairocha. Srv. zejména jeho studii o disparitách hospodářského vývoje od průmyslové revoluce a o vývoji národního produktu v Evropě v období 1800-1975 z roku 1976 [Bairoch 1976].

Všechny racionální formy plánování předpokládají, že politikové dají plánovačům poměrně konkrétní vyjádření o zamýšlených cílech. Koncepty modelů sídelních systémů, jichž mělo být dosaženo, zůstaly však dosti nejednoznačné i mnoho let po zřízení socialistických režimů. Situace ve středoevropských socialistických zemích byla srovnatelná se situací Sovětského svazu po roce 1917. Jedním z mnoha důvodů této nejednoznačnosti byla skutečnost, že zakladatelé socialistické doktríny nikdy úplně jasně nevyjádřili své názory na prostorovou organizaci nové společnosti. A to v systému, který Raymond Aron nazval ideokratickým, způsobilo mnoho potíží.⁶

Z díla marxistických klasiků se vskutku daly odvodit jen nečetné obecné zásady, jak prostorově organizovat socialistickou společnost. Na prvním místě to bylo podle Engelse odmítnutí trhu, odstranění rozdílů mezi městem a venkovem, rovnoměrnější prostorové rozmístění průmyslu a obyvatelstva v neposlední řadě i důraz na záměrné prostorové spojování zemědělství a průmyslu. Sovětští teoretici k těmto zásadám ještě přidávali řadu dalších, z nichž nejdůležitější byl princip industrializace zaostalých regionů obývaných národnostními menšinami. Jak však přesvědčivě ukázala analýza Ivana S. Koropeckeho [1967], jedním z nejsilnějších kritérií sovětské lokační teorie aplikované v praxi, byly od 30. let vojensko-obranné důvody. Značná část investic do nového průmyslu ve východních částech SSSR byla takto motivována. Poněkud konkrétnější zásady než ty, které bylo možno najít u Engelse nebo Marxe vyjádřil V. I. Lenin ve svém „náčrtu plánu pro vědeckou a technickou práci“ napsaném v dubnu 1918. Na této malé studii bylo důležité, že v podstatě odmítala Engelsovu koncepci decentralizace průmyslu a zdůrazňovala potřebu umisťovat průmysl v blízkosti zdrojů surovin a koncentrování průmyslu do několika velkých podniků umožňujících nejefektivnější využití techniky. Tento rozdíl byl příčinou četných sporů mezi „decentralisty“ a „centralisty“. Tyto spory se pak opakovaly i v tzv. lidových demokraciích po druhé světové válce. Není rovněž pochyb o tom, že při rozhodování o rozmísťování nových investic v zemích tzv. lidových demokracií a reálného socialismu, hrály technicko-ekonomické a vojensko-strategické důvody také důležitou roli. V tomto smyslu, tj. jak ve smyslu hledání optimální míry mezi stupněm koncentrace a dekoncentrace osídlení, tak i v důrazu na technicko-ekonomická a vojensko-strategická kritéria působily sovětské koncepce regionálního vývoje a osídlení i na formování strategií v ostatních zemích sovětského bloku. Zcela analogicky, a to je z hlediska sociologického nejvýznamnější, se v těchto zemích opakoval posun od ideologických, utopických, a o některé teze klasiků se opírajících koncepcí, k pozdějším realističtějšími strategiím.

V Sovětském svazu 20. let většina idejí týkajících se rozvoje osídlení měla převážně povahu cvičení v teoretickém a utopickém myšlení. Na druhé straně je zapotřebí zdůraznit, že diskuse vedené v té době byly otevřené a intelektuálně podnětné, jak o tom svědčí prolistování sovětských časopisů z té doby. Převládala však koncepce dekoncentrační, jak to ostatně odpovídalo základním tezím vysloveným Marxem a Engelsem. I rozhodnutí stranických sjezdů v dvacátých letech ještě doporučovala dekoncentrační politiku, v roce 1925 rovnoměrnější rozmístění průmyslu a v roce 1927 průmyslový rozvoj v méně rozvinutých regionech.

V okamžiku, kdy se však sovětští komunisté pod vedením J. V. Stalina rozhodli nastartovat rychlou industrializaci a bezohlednou kolektivizaci zemědělství, se celý obraz

⁶) Na to, že pojem ideokracie zavedl do interpretací marxismu Raymond Aron, upozornil Ernest Gellner mimo jiné v knize *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals* [Gellner 1994].

změnil. Utopické, sociálně orientované a do jisté míry i politické principy (např. odstranění zbytků národnostních nerovností rychlou industrializací neruských částí Sovětského svazu) ztratily prioritu. Nejdůležitější začala být pragmatická ekonomie, spojená s vojenskými zřeteli. V roce 1931 Ústřední výbor KSSS zamítl teorii decentralizace a doporučil, aby se rozdíl mezi městem a venkovem eliminoval ne tím, že se města odstraní, nýbrž tak, že se přemění, a že se zároveň bude transformovat venkov, který se dostane pod vliv pokrokové městské kultury. Podle této rezoluce měla také průmyslová výstavba v budoucnu být vedena k zakládání nových průmyslových středisek v zemědělských oblastech, což nakonec mělo vést k tomu, aby se rozdíl mezi městem a venkovem překlenul. Zároveň bylo rozhodnuto, že se v Moskvě a Leningradu nové továrny přestanou stavět. Výsledkem této politiky „urychlení industrializace a směrnic uplatňovaných při rozmísťování průmyslu“ bylo, že Sovětský svaz během prvních pětiletok dosáhl nejvyšších temp urbanizace mezi roky 1929 a 1939: městská populace vzrostla z 28,5 miliónů na 60,5 miliónů! To byly nejvyšší hodnoty urbanizace, jaké zaznamenaly jakékoli větší země před druhou světovou válkou. V průběhu toho desetiletí však značný růst městské populace – způsobený hlavně poptávkou po pracovní síle pro nové průmyslové podniky umožněný bezprecedentní migrací zemědělské populace do měst – nebyl doprovázen odpovídající infrastrukturou a výstavbou domů. Vzhledem ke špatné kvalitě dopravní infrastruktury a k nemožnosti ji rychle zlepšit alespoň v okolí největších měst, se nemohli sovětské plánovači spolehnout na rozsáhlé dojíždění z venkovských oblastí v okolí do rychle se industrializujících měst. Je zřejmé, že zcela vědomě přijali typické sovětské řešení, totiž nastěhovat několik venkovských domácností do jednoho městského bytu. Tato forma společného bydlení v bytech, určených pouze pro jednu rodinu, vytvořila specifické antropologické vzorce sovětského městského života.

Byly činěny pokusy zastavit růst největších měst tím, že se nepovolovala výstavba nových průmyslových továren v Moskvě a v Leningradu. Toto rozhodnutí přijal Ústřední výbor komunistické strany v roce 1931 a zákaz byl rozšířen na pět dalších velkých měst v roce 1939 na sjezdu komunistické strany. Tato administrativní opatření měla však jen dílčí účinek a růst všech velkých měst pokračoval dál. Vnitřní mechanismy průmyslového – městského růstu už v této době byly příliš silné. Dobrý přehled všech shora uvedených posunů v myšlení vedení komunistické strany podala publikace *Komunističeskaja partija Sovetskogo sojuza v rezoljucijach i rešenijach sjezdov, konferencii i plenumov Centralnogo komiteta* [1954].

Přes obrovské lidské a materiální ztráty v průběhu druhé světové války pokračoval Sovětský svaz ve směru rychlé urbanizace, započaté v 30. letech, i v dalších desetiletích. Tak např. mezi rokem 1950-1995 vzrostlo městské obyvatelstvo Ruské federace z 45,7 na 112,7 miliónů. Podobně se vyvíjela Ukrajina a výsledkem těchto procesů bylo, že SSSR mělo primát v počtu měst nad 100 000 obyvatel a že se postavila celá řada velkých průmyslových aglomerací. Hlavním problémem plánovačů se čím dál více stával nekontrolovatelný růst velkých měst a úpadek měst malých a středních, jakož i mnoha částí zemědělských oblastí. Statisíce malých sídel zanikly. V polovině sedmdesátých let – když už byly dvě třetiny populace obyvateli měst – popsál B. Bělousov problémy sovětských sídel těmito kritickými slovy:

„Historicky rozvinutý systém sídel je dosud poznamenán nerovným rozmístěním obyvatelstva v naší zemi, existencí dvou sídelních systémů, které spolu dosud nejsou dostatečně propojeny – městského a venkovského –, nerovným rozvojem měst a sídel různých velikostí, fragmentací nebo rozptýlením venkovských sídel... Rozvoj urbánních aglomerací, zalo-

žených na největších a na velkých městech, je dosud jen pod slabou plánovací kontrolou a doprovázely jej četné nežádoucí ekonomické následky. Autonomní přístup k městskému rozvoji převládá dodnes, bez ohledu na vztahy, které nyní existují v hospodářském životě, v zaměstnání a společenském vybavení mezi celými skupinami sídel. Nevěnuje se dostatečná pozornost progresivnímu procesu zavádění nových odvětví podniků, dílen a pomocných průmyslových zařízení připojených k velkým firmám v malých a středně velkých městech, která leží v periferních zónách velkých měst.“⁷ [Bělousov 1974]

Během celého období, kdy probíhal jeden z nejdramatičtějších procesů evropské urbanizace, byli sovětské regionalisté, plánovači a urbanisté rozděleni do několika skupin. Důležitá byla myšlenková polarizace, která se vytvořila ke konci 60. a na začátku 70. let. Dosti významná byla tehdy skupina „liberálů“ a skupina „konzervativců“, kteří představovali ortodoxní marxistický proud. Liberálové přijímali rychlou urbanizaci a růst velkých měst jim připadal též jako šance na hlubší přeměnu sovětské společnosti. Své názory prezentovali ve sborníku vydaném roku 1972 J. L. Pivovarovem. Naopak pro konzervativce byl růst velkých měst nebezpečným jevem, který ohrožoval dosažení socialistických cílů. Proto energeticky podporovali malá a středně velká města.⁸

V sovětských teoretických koncepcích i v normativních projektech vypracovaných v sedmdesátých letech a později lze pozorovat několik důležitých posunů:

- předně ústup od čistě normativních konceptů a posun k strategiím, které zohledňují analýzu současných trendů v sídelním systému; to implicitně znamenalo ústup od utopických socialistických idejí o budoucnosti měst, ale také od silně regulativních koncepcí;
- za druhé aplikaci teorie regionálních městských systémů (důraz se kladl na teritoriální rozdělení pracovní síly, na specializaci jednotlivých středisek);
- a za třetí ústup od jednostranného důrazu na rozhodující úlohu průmyslu ve vytváření nových regionálních typů městských systémů.

Tyto studie byly relativně moderní, spočívaly na analytických postupech a zdůrazňovaly úlohu informací, vědy a interakcí mezi jednotlivými složkami městských regionů. Pokud jde o obsah, nelišily se příliš od přístupů západní regionální vědy nebo od novoklasické verze sociální ekologie. Utopismus prvních sovětských urbanistických strategií prakticky vymizel. Územní plánování se chápalo jako harmonizace různých typů regionálních procesů (ekonomie, sociálních potřeb, hledisek životního prostředí, demografického růstu atd.). Radikálnější snaha tyto procesy kontrolovat se znovu objevovala pouze, když se environmentální rizika velkých městských regionů začala znovu projevovat.

Naše úvaha o urbanistických strategiích v dějinách Sovětského svazu – byť jen krátká a selektivní – umožňuje několik obecně platných závěrů. Za prvé, že se strategie

⁷) Autor byl v 70. letech ředitelem Ústředního vědeckého ústavu stavby měst v Moskvě a patřil k „otevřenějším“ sovětským urbanistům, kteří si byli vědomi hlubokých problémů osídlení v tehdejší SSSR.

⁸) K reprezentantům liberálně myslících geografů a sociologů patřili např. Jurij L. Pivovarov [1972, 1976], Oleg N. Janickij, A. S. Achiezer, A. V. Kočetkov a další, kteří se prezentovali v společném sborníku vydaném J. L. Pivovarovem [1972]. Typickým reprezentantem konzervativních názorů na vývoj měst v tehdejší Sovětské svazu byl např. Boris S. Chorev [1975], který se odvolával na Engelsovy teze o dělbě práce a na názory V. I. Lenina. Chorev se naproti tomu nezabýval působením nových komunikačních technologií, nových forem sociální interakce a celým komplexem toho, co liberálně orientovaní autoři označovali pojmem „vědeckotechnická revoluce“.

měnily v souladu s transformacemi v urbánním systému samém; za druhé, že se tyto strategie vyvíjely v rozlišitelných samostatných fázích, a za třetí, že s rostoucí urbanizací a industrializací se sovětské urbanistické strategie začaly sblížovat s těmi, které se rozvinuly v kapitalistických zemích. Je však nutno zdůraznit, že se nikdy nestaly pouhými kopiemi nebo modifikacemi teorií, vyvinutých na západě. To se nemohlo stát mimo jiné pro značně odlišnou síť městského osídlení. Z hlediska našeho ústředního tématu byl vývoj sovětských teorií osídlení a jejich aplikace v plánování důležitý ze dvou důvodů. Tyto teorie hrály důležitou politickou roli jako „příkladné“ modely myšlení a za druhé svou neurčitostí nechtěně otevřely prostor pro podobné spory, jaké vypukly v SSSR mezi decentralisty a centralisty, i mezi politiky, plánovači a architekty v zemích východní střední Evropy v desetiletích po druhé světové válce.

Strategie urbanizace v socialistických zemích východní střední Evropy – od utopie k realismu

Země východní střední Evropy zahájily socialistickou transformaci v rozdílných fázích svého hospodářského a sídelního rozvoje. Některé z nich vstoupily do socialistického období s poměrně moderními průmyslovými základnami, které vznikly za kapitalistické industrializace (jako např. západní část Československa nebo někdejší NDR), některé jako agrární nebo poloagrární společnosti (jako např. bývalá Jugoslávie, Bulharsko, Rumunsko). Jiné sice zdědily silná průmyslová střediska nebo aglomerace, zároveň však zahrnovaly zaostalé oblasti, kde průmysl téměř úplně chyběl a městské osídlení bylo řídké (jako např. Polsko a Maďarsko). V těch zemích, které začaly se socialistickými transformacemi jakožto převážně zemědělské společnosti, splývala urbanizace téměř úplně s procesy socialistické industrializace.

Socialistické země východní střední Evropy zdědily rovněž odlišné struktury osídlení i odlišné struktury demografické, a také měly různou velikost. Avšak hlavní rozdíly spočívaly v různých institucionálních modelech, politické kultuře a tradicích zděděných z minulosti. Některé z těchto zemí si v meziválečném období 1918-1939 uchovaly demokratické instituce a režimy, mnohé se však změnily v režimy autoritářské nebo polofašistické.

První roky socialismu

Po roce 1945 až 1948 však všechny prošly jakousi politickou a ekonomickou homogenizací způsobenou procesem sovětizace. Nejdůležitější částí této sovětizace bylo zřízení ústředně plánované direktivní ekonomiky, která začala modifikovat mnohé rysy urbanizačních procesů, zděděných v některých zemích z doby tržní ekonomiky.⁹ Součástí této

⁹) Ucelený přehled hlavních efektů socialistického plánování na regionální strukturu a systém osídlení České republiky lze nalézt v řadě prací Michala Illnera. Srv. zejména jeho studii z roku 1997 a společný článek s Aloisem Andrlé [1994]. V tomto kontextu je třeba zmínit ty složky direktivní ekonomiky, které byly nejvíce relevantní pro socialistické modifikace procesů urbanizace: (1) Všechny důležité výrobní prostředky – kromě zemědělských – v některých zemích byly znárodněny nebo kolektivizovány; (2) Ekonomické rozhodování bylo hierarchické a bylo určováno prostřednictvím příslušných administrativních hierarchií a nikoliv horizontálně, tj. prostřednictvím trhu; (3) Ceny byly stanoveny administrativními postupy a neobrážely náklady a poptávku; (4) Plánování prostupovalo všechny oblasti života a jeho cíle byly vyjadřovány hlavně ve fyzických jednotkách a nikoliv v tržních hodnotách. Podrobněji se touto otázkou zabývá rovněž Dean

sovětizace byl také prioritní rozvoj těžkého průmyslu, což byla jedna z důležitých hospodářských a politických direktiv stalinismu.

Tento vnucený sovětský systém direktivní ekonomiky, který se prosadil na začátku 50. let, však nezahrnoval dostatečně konkrétní směrnice pro městské strategie, použitelné ve střední Evropě. Sovětské autority si této skutečnosti patrně byly vědomy. Proto dovolily politikům, geografům a projektantům v satelitních zemích, aby navrhli vlastní specifické strategie měst. To samozřejmě vedlo k široké různorodosti koncepcí a teprve po 10-15 letech po komunistickém převzetí moci bylo možno stabilizovat názory na městskou budoucnost jako oficiální politiku.

V tomto prvním období byl důraz kladen především na rychlou industrializaci. Podle György Enyedihó [1987]: „Dlouho se zdůrazňovaly prioritně výrobní cíle, protože se předpokládalo, že průmyslový růst automaticky povede k zlepšení životních podmínek.“ Zároveň bylo myšlení plánovačů silně ovlivněno ideologickými motivy, které kladly důraz na sociální roli průmyslového rozvoje. A proto tehdy vznikala řada hybridních koncepcí snažících se spojovat ekonomické a sociální motivy.

Pozornost se zaměřovala především na problémy rozmístování nových investic, zejména v průmyslu. Dominantním tématem byla decentralizace a další soustředování průmyslových investic do oblastí, do nichž se vkládaly zdroje za kapitalismu, bylo odmítáno.

Někteří autoři doporučovali, aby se pracovní místa rozdělovala rovnoměrně a aby byly zřízeny malé průmyslové podniky. Proti takovým postojům se však záhy postavili ekonomové, kteří zdůrazňovali, že plánovaná industrializace hospodářsky slabých regionů má své meze a že některá rozhodnutí o umístění nových průmyslových závodů musí být vždy činěna na základě ekonomických úvah a národních zájmů. Nové průmyslové závody se tedy mají plánovat tak, aby prospívaly nejen oblastem, kde budou umístěny, ale aby také podporovaly obecný pokrok ekonomie jako celku.

Rozhodnutí *ad hoc*, učiněná v prvních fázích této sociálně orientované industrializace, byla prvními terči kritik. Druhá vlna kritiky se naproti tomu zaměřovala na nedostatky úzce pojatého hospodářského plánování. Tuto kritiku nepochybně posilovaly rostoucí potíže v každodenním životě obyvatelstva. Nespokojenost však ohrázela i hlubší vrstvu intelektuálních nesnází a nejistot. Upozorňovala na skutečnost, že bez hlubší znalosti povahy vztahu mezi ekonomikou a prostorovým systémem společnosti¹⁰ není žádné efektivní plánování možné. Do jaké míry je možné redukovat „městskou otázku“ na pou-

S. Rugg [1985]. K prvním fázím vývoje názorů na plánování osídlení v Československu srv. práce D. Gawreckého [1969] a M. Blažka [1969].

¹⁰) Ve známé diskusi o „nové sociologii města“, která probíhala na západě v šedesátých a sedmdesátých letech, a jejímiž účastníky byli např. Manuel Castells, Ray E. Pahl, Ivan Szelenyi, Edmund Preceteille, David Harvey, šlo do značné míry také o nové vymezení vztahu mezi ekonomikou, společností a prostorovým uspořádáním společnosti. Snad s výjimkou Ray E. Pahla, nikdo ze západních sociologů si neuvědomoval, že analýza potíží při plánování socialistických měst a osídlení by umožnila objasnit řadu teoretických otázek, kterými se zabývali. Charakteristická byla skutečnost, že nejvíce se vyhýbali analýze reálných urbánních procesů v socialistických zemích marxisticky orientovaní urbánní sociologové. A ti sociologové města, kteří v socialistických zemích žili, se z pochopitelných důvodů těchto západních diskusí nemohli příliš aktivně zúčastnit. Z bohaté literatury k „nové sociologii města“ srv. M. Castells [1972], D. Harvey [1973], R. E. Pahl [1970] a L. Reissman [1964].

hou ekonomii nebo na vztah mezi třídami? Do jaké míry tvoří nezávislá urbánní (tj. sociologická) dimenze analyticky oddělitelnou část sociálního systému? Odpovědi na takové otázky se staly předpokladem efektivních zásahů do urbánních procesů.

V první fázi ústředně plánované ekonomie – kterou později sami plánovači označovali za „fázi extenzivního rozvoje“ – byl vztah mezi fyzickým a ekonomickým plánováním jednostranný v tom smyslu, že ekonomický plán byl základnou, z níž se odvozovala specifická regionální řešení. Fyzické plánování pouze rozmísťovalo investice, které už byly zahrnuty do plánů ekonomických. V tomto kontextu se fyzické plánování označovalo jako „projekce“ ekonomického či dokonce sektorového plánování. Pojítka zpětné vazby, která existovala mezi teritoriálními podmínkami, sociálním potenciálem, a důsledky investování do určité lokality a ekonomickým plánem, nebylo dostatečně pochopeno.¹¹ Nutnost doplnit mechanismy plánované direktivní ekonomie subtilnějšími nástroji se však koncem padesátých let silně pocíťovalo v Maďarsku, Polsku a Československu. A podobně jako o několik desetiletí dříve v Sovětském svazu, stáli analytici a plánovači v nových socialistických zemích před otázkou, do jaké míry se mají sídla koncentrovat nebo rozptýlovat. V podstatě jejich odpovědi reflektovaly hledání nejlepší rovnováhy mezi ekonomickou efektivností a sociálními cíli rodící se „nové společnosti“. Avšak v tehdejších diskusích se přitom vůbec nevěnovala pozornost rozlišování mezi výrobními a distribučními stránkami měst a plánovači neměli hlubší znalosti o sociologii města ani o interakci mezi ekonomikou, společností a prostorem.

Byli ve svízelné situaci někoho, kdo má moc rozhodovat a nařizovat, ale nemá hlubší znalosti o předmětu, který bude regulovat. Nejistoty způsobené nedostatkem znalostí a hlubší teorie sídelních procesů byly větší, než se obecně myslí.

První generace urbanizačních strategií

První urbanizační strategie začaly fungovat jakožto regulativní nástroje na začátku šedesátých let v Maďarsku, o něco později v ČSR a na počátku let sedmdesátých v bývalé NDR, v Polsku a Slovinsku. V Československu, Maďarsku a Slovinsku sloužila za teoretickou základnu sídelních strategií poněkud upravená Christallerova teorie střediskových míst. Ideou, která v tom byla obsažena, bylo přání naplnit jednu z tradičních normativních zásad socialistického plánování, totiž eliminovat nebo alespoň snížit sociální rozdíly, oddělující různé územní jednotky. Ať již vědomě nebo nevědomě autoři československé koncepce soustředění na brněnském pracovišti Výzkumného ústavu výstavby a architektury, zejména V. Palla a kol. [1964, 1966], V. Matoušek [1967] a J. Štván a kol. [1962] kladli důraz na obslužnou, tj. spotřební funkci měst. Tato koncepce proto zdůrazňovala, že střediska, v nichž by byly soustředěny základní složky tzv. občanského vybavení, a kde by obyvatelé středisek a jejich okolí mohli uspokojit své nároky a práva na vzdělání, zdravotní péči atd., by měla být rozmístěna po celé zemi tak rovnoměrně, jak jen možno. Zároveň měl hierarchický systém osídlení pomáhat po stránce ekonomické, posilovat koncentraci objemu výroby a investic v nevýrobním sektoru, jak to zdůraznilo Vládní usnesení č.100 [1967].

Jeden z autorů maďarské strategie, K. Perczel, zdůraznil sociální dimenzi tohoto cíle ještě explicitněji:

¹¹) Na zanedbání významu zpětné vazby v socialistickém plánování soustavně upozorňuje francouzský regionalista Paul Claval [1998].

„... Bylo nutno navrhnout systém městských středisek a jejich oblastí, kde by se každý občan, který tam pracuje nebo bydlí, rovným dílem podílel na moderních veřejných zařízeních na všech úrovních, jež by byla rozmístěna ve snadno přístupné vzdálenosti.“ [Perczel 1975]

Maďarská politika v té době byla rozhodně decentralistická; pět regionálních středisek bylo označeno za „protipóly“ Budapešti; zřizování nových průmyslových závodů v Budapešti bylo zakázáno a moderní průmysl se rozmisťoval do mnoha provinčních měst, a dokonce i do zemědělských oblastí.¹² Po politické stránce tuto strategii naplňovaly vládní dekrety určující, která sídla mají mít status první, druhé nebo třetí úrovně. Tato hierarchie měla být směrnici nejen pro přidělování přímých státních investic, nýbrž také pro rozmístění průmyslu, obchodních podniků atd. [srv. Andrusz et al. 1996]. Strategie rozvíjené v Polsku rovněž kladly důraz na potřebu vyvážit ekonomickou efektivnost a sociální cíle. Avšak sídelní struktury zděděné z minulosti – s velkou hornoslezskou průmyslovou aglomerací na jedné straně a s málo vyvinutými zemědělskými oblastmi na severovýchodě a v dalších částech Polska na straně druhé – vyžadovaly jiný přístup, než jaký byl např. aplikován v českých zemích. Řešení konfliktu mezi koncentrací a rozptýlením se hledalo v myšlence pásového osídlení a plánovaných městských regionů a aglomerací. Podobná situace – na jiné úrovni než v Polsku – existovala i v bývalé NDR (saské městské aglomerace a sever s nízkou hustotou obyvatel).

Druhá generace strategií

O několik let později, když se provedly analýzy vládami schválených strategií, se ukázalo, že v mnoha případech administrativně zvolená střediska rostla pomaleji než jiná města (Československo). Poněkud odlišná diskrepance byla shledána také v Polsku, kde sídla uvnitř hlavních dopravních pásem – která se měla stát páteří sídelního rozvoje – nerostla rovněž tak rychle, jak se předpokládalo. Spontánní a nepředvídané změny byly silnější, než plánovali předpokládali. Tak tedy teoretické kritiky i empirické analýzy skutečných sídelních procesů začaly vyžadovat nové myšlenky a přístupy, které byly vbrzku převedeny i do nových plánovacích strategií. Typické pro období, kdy byly zahájeny práce na druhé generaci strategií, bylo i to, že se záměrné koncentraci obyvatelstva, průmyslu a sociálních aktivit ve městech začala připisovat větší váha, než tomu bylo v předchozím období. K významným posunům v úvahách o budoucích modelech města patřilo také rostoucí uznávání „plánovaných průmyslových aglomerací“. Tento posun byl nejnápadnější v intelektuální atmosféře mezi plánovali v ČSR, kde po mnoho let fungovala normativní teorie středisek jako součást oficiální plánovací politiky. Nová generace strategií vypracovaná v České i Slovenské republice v sedmdesátých letech kladla důraz na procesy „plánované urbanizace“.¹³ Existující regionální aglomerace, které byly hlavními sloupy rozvoje, plus aglomerace nižšího stupně, technicky označované jako „důležitá střediska sídelního systému“ se mohly považovat za rámec těchto procesů. V Polsku, NDR a Maďarsku byly v tomto ohledu posuny méně nápadné, protože tam od samého

¹² Podrobnější popis maďarských i polských koncepcí plánování systému osídlení z té doby lze nalézt v publikaci Jiří Musil [1977]: *Urbanizace v socialistických zemích*.

¹³ Dokumentem, ve kterém se větší důraz na koncentraci aktivit do městských a velkoměstských území projevil, byla v tehdejší Československu práce Terplanu vydaná roku 1975 pod názvem „Koncepce vývoje osídlení a urbanizace ČSR 1970-2000“ [Koncepce... 1975]. Mezi cíli této koncepce se explicitně uvádělo vytváření optimálních podmínek pro efektivní rozmístění a koncentraci výrobních sil a nevýrobních aktivit. Výsledkem byly návrhy, které zdůrazňovaly soustředování ekonomického i společenského potenciálu země do vybraných sídelních aglomerací.

začátku socialistického plánování stáli plánovači před nesnadným úkolem organizovat a regulovat velké průmyslové aglomerace zděděné z kapitalismu nebo regulovat rozvoj velkého hlavního města. Česká a slovenská situace s velkým počtem malých a středně velkých měst jakoby navozovala důraz na koncepci osídlení opírající se o teorii střediskových míst. Přesto i v našem prostředí se nový důraz na posílení koncentrace aktivit i obyvatelstva do hlavních rozvojových pólů alespoň koncepčně uplatnil. V realitě však nebyla tato koncepce nejuspěšnější. V tomto kontextu byla významná následující skutečnost: mnoho polských plánovačů díky liberálnějšímu prostředí přijalo realisticky univerzální model urbanizačních procesů. Přestali rozlišovat mezi socialistickou a kapitalistickou urbanizací. Pro ně to byl univerzální proces, více či méně modifikovaný socioekonomickými systémy kapitalismu a socialismu. Považovali metropolitní oblasti, městské oblasti a městské aglomerace za obecně se vyskytující prostorovou formu vyšších stupňů urbanizace. Jiné skupiny plánovačů se snažily zachovat části starších koncepcí, které zdůrazňovaly střední cestu mezi ekonomickou efektivitou a tím, co označovali pojmem sociální spravedlnost. V sídelním plánu na rok 2000 navrhovali kombinaci spontánního růstu některých metropolitních oblastí a prorůstové politiky, podporující středně velké aglomerace v méně rozvinutých částech země. Základní společnou myšlenkou byla maximalizace vzájemné součinnosti mezi velkými soubory obyvatelstva. Tato „třetí“ cesta se označovala termínem „umírněná polycentrická koncentrace“. Plánovači v bývalé NDR se vyjadřovali opatrněji než jejich polští kolegové, avšak podstata jejich názorů byla téměř totožná. Dodejme, že myšlení plánovačů a geografů v Sovětském svazu se v tomto období ubíralo stejným směrem: pojem „systém skupinových sídel“, rozvíjený v sedmdesátých letech, který se stal polooficiální teorií, byl ve skutečnosti jen jiný název pro plánovanou městskou aglomeraci a pro důraz na posílení urbanizace. Ve všech těchto myšlenkových posunech byly obzvláště důležité následující skutečnosti: klesající důraz na normativní a utopické koncepty, větší pozornost věnovaná reálným urbanizačním procesům, *de facto* přijetí univerzální povahy urbanizačních procesů, větší důraz na aktivní ekonomickou úlohu sídelních struktur, které mohou přispět k vyšší hospodářské efektivitě v celé zemi, a větší zdůraznění racionální koncentrace ekonomických a sociálních činností jakožto prostředků, jimiž se dosahuje hospodářské efektivnosti.

Roky pragmatického plánování

Ve východní střední Evropě a v jihovýchodní Evropě nepřinesl konec sedmdesátých let ani leta osmdesátá žádné novátorské modely pro budoucnost městských sídel v těchto zemích. Za jedinou výjimku lze považovat radikální procesy „systematizace“ v Rumunsku. To byl však voluntaristický projekt N. Ceaușeska, v jehož rámci měla být pomocí brutálních metod zrychlena urbanizace. Opatření realizovaná v té době v ostatních socialistických zemích byla většinou jen modifikací stávajících směrnic nebo toho mála nových prvků, které reagovaly na nové výzvy.

Přestože explicitní politika Sovětského svazu usilovala o snížení sociálně-ekonomických disparit mezi členy RVHP, rozdíly mezi východní střední Evropou a jihovýchodní Evropou zůstávaly nadále značné. To se také odráželo v různosti problémů, které jednotlivé země musely řešit. Zde se soustředíme pouze na země střední Evropy. V těchto zemích se začaly uplatňovat některé nové společenské výzvy, na něž museli plánovači regionů a měst reagovat. Byly to zejména:

– ekonomické reformy, které vedly ke snížení role centrálního plánování a k růstu ekonomické decentralizace,

- růst paralelních ekonomik,
- neobyčejně rychlý nárůst městského obyvatelstva, zejména v České republice, Slovenské republice a Maďarsku a rychlé vyliďňování zemědělských oblastí,
- růst oblužného (terciárního) sektoru ekonomiky,¹⁴
- symptomy stagnace nebo i úpadku starých průmyslových oblastí, jejichž základnou byla těžba uhlí a metalurgie,
- vytváření vnitřních periferií, např. v České republice podél západní hranice a v některých zemědělských oblastech a konečně v neposlední řadě
- pomalý, avšak systematický ústup státu z některých oblastí investování jako např. z bydlení.

Tyto výzvy se obrážely v nových akcentech městské a regionální politiky. Měly však standardní a pragmatickou povahu, podobně jako ty v nesocialistických zemích. Do první skupiny v této politice patřily různé formy státních subvencí, určených stagnujícím a vyliďňujícím se periferním oblastem (např. vyšší státní subvence soukromým stavebníkům domů v západních Čechách) a různé formy státní podpory průmyslovým firmám v těchto oblastech.

V Maďarsku a ČSSR, zejména v České republice, se začaly koncipovat přeměny a revitalizace starých průmyslových oblastí. Na druhé straně se pro expanzi nových průmyslových odvětví hledaly rozvojové potenciály neprůmyslových regionů. Pojem regionálního potenciálu, který vznikl v západoněmeckém a švýcarském plánování, však zůstal pouze analytickým instrumentem, používaným např. v českých plánovacích ústavech. V Maďarsku se hledaly nové podněty pro regionální rozvoj ze stejných důvodů. Nejčastěji se plánovači soustředili na šance nových technologií. Když se v současné době ohlížíme zpět na toto období, je zřejmé, že většina uvedených opatření byla pouze politikou jakési reakce a nikoli politikou silných strategických konceptů. Čas velkých projektů a strategií v té době pominul a byl nahrazen hledáním zdrojů ekonomického růstu pomocí regulace osídlení.

Co se ve skutečnosti se systémy měst stalo

Po shrnutí vývoje plánovacích ideologií, které sloužily nebo měly sloužit jako směrnice pro rozvoj „socialistického“ sídelního systému, se pokusíme konfrontovat tyto ideologie s tím, co se ve skutečnosti stalo. S pomocí tohoto postupu budeme moci odpovědět na ony čtyři otázky, které jsme si položili na začátku naší statě.

Zde je ovšem nutná metodologická poznámka. Při studiu městských fenoménů ze sociologického hlediska je účelné analyticky rozlišit čtyři hlavní aspekty: morfologický, institucionální, kulturní a behaviourální. Naše studie je zaměřena převážně na procesy morfologické.

V morfologii urbanizačních procesů je užitečné rozlišovat tři úrovně analýz:

¹⁴) Zaostávání terciárního sektoru bylo jedním z výrazných znaků socialistických zemí. Po roce 1970 se začala v ČSR situace měnit a bylo zřejmé, že vláda usiluje o posílení terciárního sektoru. To bylo mimo jiné důsledkem celé řady předchozích politicko-hospodářských rozhodnutí, např. toho, že se připustil již v šedesátých letech rozvoj individuálního automobilismu. Také růst měst hrál v posilování terciéru důležitou roli. Tento posun se projevil v tom, že od roku 1970 rostla větší česká města hlavně díky zvýšenému počtu pracovních příležitostí v terciárním sektoru.

1. interurbánní, tj. makrodimenzi (studie městských a sídelních systémů);
2. regionální, tj. mezzodimenzi;
3. vnitroměstské, tj. mikrodimenzi.

Je zřejmé, že existuje korelace mezi tempem možných změn a množstvím možných strukturálních modifikací na jedné straně a mezi dimenzemi (řády) městských jevů na straně druhé. Lze předpokládat, že ty velké – jako např. městské hierarchie – lze transformovat s většími potížemi a pomaleji než menší (mikro- nebo mezzo-) složky měst nebo městských regionů. Významnou roli zde hrají také dějiny osídlení, tj. „zralost“ jednotlivých městských systémů. Změnit stávající starý sídelní systém vyžaduje obvykle větší úsilí a více času, než vytvořit zbrusu nový.

Socialismus a změny v interurbánních strukturách

Když země východní střední Evropy a jihovýchodní Evropy začaly uskutečňovat socialistickou transformaci svých politických a hospodářských systémů, byly městské struktury, které zdědily, značně odlišné. Na jedné straně zde byly země jako Československo, Maďarsko a Polsko, kde v roce 1950 bylo v městských oblastech soustředěno již 39 až 41 procent obyvatel, na druhé straně v některých zemích jako např. v Albánii a Jugoslávii, žilo v městských oblastech pouze 19-20 procent obyvatelstva.

Během socialistické éry prošly všechny země obou regionů intenzivní vlnou urbanizace. Hlavní příčinou těchto procesů koncentrace do měst byl, zejména v prvních fázích socialismu, růst průmyslu. György Enyedi popisuje tento proces těmito slovy:

„...průmysl a tradiční průmyslové místní složky (jako např. suroviny, pracovní síla, dopravní sítě) byly hnací silou při regionální výstavbě a rozvoji měst. Pouze několik málo velkých metropolitních oblastí (...) vykazovalo terciární a kvartérní rozvoj.“ [srv. Enyedi 1992, a rovněž 1996].

Pro všechny tyto země to bylo období nejrychlejší urbanizace v jejich dějinách, zejména pro Polsko, Bulharsko, Jugoslávii; v jiných, zejména v českých zemích to však byla již druhá nebo i třetí urbanizační vlna a proces tu byl pomalejší.

Z dat, která v roce 1997 publikovaly Spojené národy [*World... 1997*] vyplývá, že v Evropě procesy městského růstu v letech 1950-1990 byly nejrychlejší v oblasti, kterou OSN definují jako východní Evropa. Index růstu pro toto období (1950-1990) byl ve východní Evropě 245, v jižní Evropě 187, v západní Evropě 148 a v severní Evropě 135. Za zmínku stojí i skutečnost, že vysoký nárůst městského obyvatelstva ve východní Evropě byl částečně způsoben i vysokou poválečnou natalitou v dané oblasti.

Ve většině studovaných zemí byl růst městské populace nejdynamičtější v prvních 10-15 letech socialismu, tj. mezi lety 1950 a 1965. Existovaly však zajímavé odchylky od tohoto modelu: v ČSR a Maďarsku byl nejvyšší růst městského obyvatelstva zaznamenán v sedmdesátých letech. Vysvětlit takové rozdílné průběhy městského růstu není jednoduché. Tak například je možno vyslovit hypotézu, že opožděná vlna socialistické urbanizace byla v ČSR a v Maďarsku způsobena kombinací několika faktorů, jako např. změnami v investiční politice posilujícími bytovou výstavbu, změněnými migračními modely, sníženou poptávkou po pracovní síle v zemědělství atd. Tyto „nesystémové faktory“ pravděpodobně hrály významnou roli. Kupříkladu v prvních letech po druhé světové válce byl sídelní systém v českých zemích silně ovlivněn přesunem německého obyvatelstva z hraničních oblastí a následnými procesy nového osídlování.

Dalším „nesystémovým faktorem“ byla industrializace Slovenska, která přesunula některé investice z českých na slovenská města. Tento příklad má poučnou metodologickou úlohu. Upozorňuje na to, že model urbanizace – jenž by měl být pojímán jako weberovský ideální typ – je vždy modifikován konkrétními podmínkami jednotlivých zemí. Tak jako u modelů demografické revoluce je nutno rozlišovat také více modelů urbanizace.

Ve všech zkoumaných zemích je možno tudíž rozeznat faktory, které – jako tomu bylo v ČSR – modifikovaly modelovou trajektorii urbanizace. V Polsku k modifikaci došlo dalekosáhlými změnami hranic země, transferem německého obyvatelstva a rozsáhlou migrací; v Maďarsku byl modelový proces pozměněn neobyčejnou velikostí hlavního města, v NDR v důsledku rozdělení Německa a zvláštního statutu Berlína.

Nicméně i v této části Evropy se prosadila obecná logika interurbánních procesů. Svědčí o tom např. skutečnost, že v období 1950-1990 se daly rozeznat dvě skupiny zemí v této oblasti: (1) ty, které v roce 1950 dosud byly v prvních fázích urbanizace a kde v následujících dekádách docházelo k rychlé koncentraci obyvatel do měst, a (2) ty, které v roce 1950 už dosáhly střední nebo vysoké úrovně urbanizace, a kde tudíž tempo koncentrování obyvatelstva do měst bylo mnohem nižší.

Odlíšné dynamiky těchto procesů v jednotlivých zemích se během čtyřiceti let socialismu v celé oblasti zhomogenizovaly. Bylo to způsobeno zejména skutečností, že urbanizace v některých zemích postupovala nesmírně rychle (např. v Bulharsku, Litvě, Rusku a Jugoslávii).

Východní střední Evropa a jihovýchodní Evropa jakožto makrooblast nikdy nepatřila mezi země s početnými velkými městy a metropolemi, a zejména ve východní střední Evropě byly tyto kategorie zastoupeny jen slabě. Po dlouhá období tam jedinými metropolemi byly jen Vídeň, Budapešť a Praha.

Během socialistické éry však některá hlavní a jiná velká města začala rychle růst. Docházelo k tomu hlavně v zemích s obecně vysokými hodnotami tempa urbanizačních procesů. V roce 1950 bylo v celé této oblasti, patřící do skupiny socialistických zemí, podle údajů Spojených národů pouze sedm městských aglomerací s více než 500 000 obyvateli a do roku 1990 vzrostl jejich počet na jedenáct. K těm rychle rostoucím patřily např.: Bělehrad, Varšava, Sofie, Bukurešť, Záhřeb a Krakov. Všechna tato rychle rostoucí města byla v zemích s původně nízkou městskou úrovní urbanizace. Naproti tomu „staré“ metropole jako Praha a Budapešť nijak výrazně nerostly.

Socialismus a městské regiony

Ještě složitější a různorodější byly urbanistické procesy na mezzourovni, tj. procesy vytváření městských regionů. Nemáme k dispozici úplně srovnatelné informace, ale přesto je možno z existujících údajů vyvodit některé obecné závěry. Podívejme se nejprve na suburbanizační procesy.

Na jedné straně existovala skupina zemí, kde suburbanizace velkých měst – zejména v prvních letech socialismu – byla prakticky zastavena. Bylo to způsobeno velkým množstvím faktorů. K těm nejúčinnějším patřila administrativní regulace migrace do velkoměst a v některých zemích, např. v Československu na začátku komunistického režimu, restriktivní politika omezující výstavbu soukromých rodinných domů na okraji velkých měst. Zde hrály svou úlohu také ideologické motivy.

Dalším faktorem byla okolnost, že výdaje na bydlení a životní náklady v příměstských obcích se za komunismu příliš nelišily od nákladů ve vnitřních částech měst. Předměstí přestala být pro většinu domácností po hospodářské stránce atraktivní. Tak např. v letech 1950 až 1980 procento růstu obyvatelstva v předměstských obcích okolo Prahy bylo nejen nižší než v letech 1921-1930, ale dokonce i nižší než v posledních dekádách 19. století.¹⁵ Podobný jev byl pozorován v bývalé NDR. Podle R. Mackensena [1991] tam nedocházelo k decentralizaci aglomerací a neexistovaly žádné expandující aglomerace, jenom aglomerace koncentrické. Podobné omezování předměstského růstu s velkou pravděpodobností blokovalo také suburbanizaci v Polsku.

Díky pečlivé analýze účinku, jaký měla poloha městských sídel na jejich růst za kapitalismu a za socialismu, zjistili Z. Ryšavý a J. Link, že městská sídla v blízkosti velkých měst rostla v českých zemích mnohem rychleji v období tržní ekonomiky než v době plánovaného hospodářství [Ryšavý a Link 1976].

Na druhé straně byly země, kde politici a plánovači podporovali dojíždění do velkých měst. V důsledku takové politiky se dřívější zemědělské obce kolem Sofie a Budapešti proměnily v jakési „ložnice“ pro nové pracovní síly v průmyslu. Podle R. J. Fuchse a G. J. Demka [1977], kteří studovali dojíždění do práce v socialistických zemích, počet dojíždějících v Maďarsku se v letech 1960-1973 zdvojnásobil – ze 613 000 vzrostl na 1 300 000 a 35 procentům všech dojíždějících trvala cesta do práce více než hodinu. I v ČSR bylo dojíždění do práce dost rozšířeno, ale většina dojíždějících denně jezdila do blízkých malých nebo středně velkých měst. Naproti tomu v Polsku byl počet dojíždějících mnohem nižší než v ČSR a Maďarsku. Příčiny těchto rozdílů jsou rozmanité a jakékoli souhrnné generalizování situace v bývalých socialistických zemích by bylo riskantní.

Změny v intraurbánní struktuře měst

V dějinách měst je čtyřicet let obdobím dosti krátkým. Přesto měla politika komunistických režimů některé nepopíratelné účinky na městskou strukturu středoevropských měst. K nejvýznamnějším faktorům „socializace“ měst patří následující:

1. Zrušení trhu s pozemky a zavedení regulovaných nebo pevně stanovených cen půdy. Poloha uvnitř města se z hlediska uživatele (firmy, podniku, kanceláře) nebo potenciálního investora stala téměř nerelevantní ekonomickou proměnnou.
2. Znárodnění většiny nájemních domů, tj. převzetí komunami.
3. Redistribuce zděděného bytového prostoru. Velké obytné jednotky (domy a byty) horních a středních tříd se rozdělovaly na dva až tři byty.
4. Zavedení právních norem, které umožňovaly místním úřadům regulovat bytový systém.
5. Znárodnění drobných obchodů, řemesel a služeb, restaurací atd. se záměrem spojit malé provozovny do větších jednotek.

Všechny tyto změny se prováděly v období, kdy prioritou byla industrializace. Tak byly zdroje nasměrovány od bydlení a infrastruktury k investicím do průmyslu. K tomu do-

¹⁵) Na tuto situaci jsem upozornil ve studii pro časopis *International Journal of Urban and Regional Research* již roku 1983 [Musil a Ryšavý 1983]. Jestliže např. v období 1869 až 1910 roční přírůstky na tisíc obyvatel činily v Řevnicích 14,3 nebo v Klánovicích 54,2, v období 1950-1980 klesly na 2,3 a 11,2.

cházel v době, kdy rychle rostl počet obyvatel domácností. Rozsah výstavby bytů byl nízký a nepokrýval ani potřeby prosté reprodukce, natož stoupající potřeby demografické. Tak vznikl v prvních desetiletích po II. světové válce ve většině socialistických zemí velký nedostatek bytů a tíživá bytová krize.

Tato politika také začala měnit městské prostorové procesy. Středky velkoměst – zejména ve městech, která nebyla za II. světové války zničena – se přestaly rozvíjet. Vzhledem k tomu, že poloha ve městě byla ekonomicky nerelevantní, neexistovaly téměř žádné popudy k investicím do středu měst, k výstavbě nových administrativních budov, hotelů, nákupních středisek atd. To sice přispělo ke stabilitě fyzického charakteru městských center a k uchování mnoha historických budov, ale v některých městech k úpadku těchto center a často k přímo k hmotnému rozpadu části historických jader.

Od šedesátých let se ve většině středoevropských socialistických zemích objevil nový významný faktor: výstavba velkých sídlišť. Ta se nejčastěji stavěla na okrajích měst a značně pozměnila jejich strukturu. A to jak ve smyslu hmotném, tak i sociálním.

Souhrnně lze hlavní sociálně morfologické efekty socialistického plánování a výstavby na intraurbánní úrovni popsat takto:

- V centrech socialistických měst docházelo k mnohem menšímu počtu fyzických a funkčních změn než v podobně velkých městech v zemích s tržní ekonomikou.
- Města v bývalých socialistických zemích se radikálně změnila výstavbou sídlišť, která byla mnohem větší než obdobné bytové projekty v kapitalistických městech.
- Sociálně prostorová diferenciací byla v socialistických městech způsobena faktory částečně odlišnými, ale částečně i podobnými jako v kapitalistických městech. Avšak i v socialistických městech existovala sociální segregace.
- Role sociálně-ekonomického statusu v sociálně-prostorové diferenciaci socialistických měst byla však méně významná než role rodinného cyklu.
- Vzhledem ke změnám v socialistické bytové politice po roce 1960 i k vzrůstajícím rozdílům v příjmech a k vzniku socialistického smíšeného systému bydlení se silnými tržními prvky (i když často šlo o trh černý), se začaly objevovat nové trendy v sociálně-prostorové diferenciaci: Na jedné straně byli starší lidé, nízkopříjmové domácnosti a Romové soustředováni (nebo nuceni k setrvání) v chátrajících středech měst a v mnoha starých obytných čtvrtích v centrálních oblastech; na druhé straně vykazovala nová sídliště v ČSR a ve východním Německu (ne však v Maďarsku a Polsku) poměrně vysoký stupeň sociální různorodosti. Nová diferenciací začala také vznikat ve čtvrtích starých poválečných domů (vil) a nových rodinných domů, postavených na okraji měst. Některé nové prvky diferenciací byly spjaté s pomalu ožívajícími procesy suburbanizace.

Závěry

Lišily se urbanizační procesy za socialismu od procesů v kapitalistických zemích? Tato otázka má časový a rozměrový aspekt. Urbánní trajektorie v socialistických zemích se od trajektorií v kapitalistických zemích nejvýrazněji lišily v prvních fázích po socialistickém převzetí moci. Avšak po 10-15 letech socialistického režimu začaly tyto trendy v zemích východní střední Evropy do jisté míry konvergovat s trendy v západní Evropě.

Pokud jde o hlediska dimenzí, empirické analýzy ukázaly, že rozdíly v městských modelech mezi zeměmi s plánovaným hospodářstvím a zeměmi s tržní ekonomikou se zvyšovaly od makro- k mikroúrovni. Urbánní makroprocesy ve východní střední Evropě

se v zásadě od podobných procesů na západě nelišily. To ovšem neznamená, že by byly totožné.

Rozdíly mezi evropskými kapitalistickými státy a dřívějšími socialistickými zeměmi, pokud jde o úroveň urbanizace, do značné míry vyjadřovaly různá vývojová stadia srovnávaných zemí. „Logika“ industrializace a růst patrně vedly k analogickým účinkům, týkajícím se makroprostorových struktur osídlení. V obou typech společnosti vedla industrializace ke koncentraci lidských aktivit i obyvatelstva; motivem byla snaha co nejvíce redukovat náklady energii nutné k fungování industriálně-městského typu společnosti. Socialistické společnosti „opakovaly“ do značné míry procesy známé z doby kapitalistické industrializace.

Přes tuto základní podobnost zanechalo socialistické období i na makrodimenzi některé znatelné modifikace ideálního typového modelu urbanizace.

V hlavních městech bývalých socialistických zemí i v jejich větších městech obecně žilo poměrně méně lidí než za podobných podmínek v zemích s tržní ekonomikou. V socialistických zemích bylo méně metropolizace než v zemích kapitalistických. Naproti tomu tam byla koncentrace obyvatelstva ve středně velkých městech větší než v kapitalistických zemích.

K specifickým rysům socialistických proměn osídlení patřilo také rychlé vyliďňování malých a nejmenších venkovských obcí. To způsobila kolektivizace zemědělství a z ní vyplývající změny v postoji lidí k půdě a k lokalitě. Zemědělci ztratili své hluboké pouto k půdě.

Na regionální (tj. mezzo-) úrovni byly rozdíly v urbanizačních procesech výraznější.

V bývalých socialistických zemích nehrály suburbanizační a metropolizační procesy totiž tak významnou roli v utváření sídelní struktury jako v zemích kapitalistických. Socialistická města byla většinou kompaktnější než města kapitalistická a hustota v městských oblastech byla zpravidla vyšší.

Je také zřejmé, že v bývalých socialistických zemích byly takzvané polarizační účinky růstových pólů (tj. velkých měst) na menší městská sídla a města v okolí mnohem slabší než v zemích s tržní ekonomikou.

Nejvýraznější však byly rozdíly na intraurbánní (tj. mikro-) úrovni. Socialistická ekonomika, její přerozdělovací charakter, neexistence trhu s půdou a specifické rysy socialistické bytové politiky (vynětí bytů ze zbožních vztahů v prvních desetiletích socialismu) vedly k zcela zřejmým sociálně prostorovým důsledkům. Rozdíly mezi bytovými systémy zemí s tržním hospodářstvím a těmito systémy v zemích socialistických patřily k těm diferencujícím faktorům, které měly nejvýznamnější vliv na rozdíly v sociálně prostorové struktuře obou druhů měst.

Čím byla rychle rostoucí města menší, tím zřejmější byly prostorové a fyzické, jakož i kulturní účinky socialistického plánování a výstavby. Některá z těchto měst byla úplně přebudována, tj. zničena díky stavebním technologiím, které byly vyvinuty pro velká města. Jakýsi nový městský druh představují rovněž „socialistická města“ zbudovaná na zelené louce.

Souhrnně řečeno: systémy měst, které vznikaly v bývalých socialistických zemích ve východní střední Evropě, představovaly pouze modifikaci univerzálního modelu urbanizace. Modifikace na makroúrovni nebyla nijak významná a bude patrně korigována

v poměrně krátké době. To platí do jisté míry i o mezzourovni. Avšak socialismus vtiskl svou nejtrvalejší stopu do jednotlivých měst, zejména do jejich vnější zóny. Naproti tomu vnitřní části měst stagnovaly a mnohé z nich zchátraly a proměnily se v historické slumy.

Rozdíly mezi urbanizací socialistickou a kapitalistickou byly důsledkem tří skupin faktorů. V první řadě to bylo nahrazení tržních mechanismů alokace investic ústředním plánováním. Plánování, jak zdůraznil Paul Claval [1998: 250], nutně potlačilo trh a zejména „prodloužilo toky informací, a tím poškodilo jejich kvalitu a značně zatížilo proces rozhodování.“ Socialismus také podcenil roli sektorů dopravy a spojů.

Na druhém místě to byla nadměrná politická centralizace a potlačení místní a regionální autonomie, a konečně na třetím místě nepřiměřený rozsah redistribuce i v regionální dimenzi.

Mezi urbanizačními procesy jednotlivých socialistických zemí existovaly rozdíly. Byly způsobeny jednak zděděnými městskými strukturami i různými úrovněmi rozvoje sledovaných zemí, jednak rozdílnými typy ekonomiky a kultury. Navzdory všem těmto rozdílům je však zřejmé, že se ve všech studovaných zemích prosadila „systémová logika“ obecného modelu urbanizace. Tato skutečnost postupně snižovala rozdíly mezi městskými strukturami jednotlivých zemí východní střední Evropy.

Oficiální strategie i politika týkající se urbanizace se během čtyřiceti let socialismu značně změnila. Změnila se i struktura cílů plánované urbanizace. Všechny tyto posuny lze popsat jako ústup od cílů, v nichž převládala orientace na sociální službu a distribuci, k cílům převážně ekonomickým, technologickým a úsporným.

Byl to vlastně jakýsi způsob adaptace pojetí, strategie a politiky tomu, co se v městském systému samém ve skutečnosti dělo.

JIRÍ MUSIL je profesorem Středoevropské univerzity v Budapešti a Varšavě a Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména sociologií města a regionů a politickou sociologií s důrazem na střední Evropu. Publikoval několik knih o městech, urbanizaci, bydlení, sociální ekologii a o regionálním vývoji, které byly přeloženy do angličtiny, italštiny, polštiny a maďarštiny. Poslední knihou, kterou vydal, je *The End of Czechoslovakia. Je spolueditorem knihy* Prostorové důsledky transformačního procesu v Německu a u jeho sousedů, která vyšla v SRN roku 1997. Společně se Zdenkem Sudou připravili k vydání knihu *The Meaning of Liberalism – East and West*. K jeho trvalým zájmům patří dílo T. G. Masaryka, o němž napsal řadu statí.

Literatura

- Andrusz, G., M. Harloe, I. Szelenyi (eds.) 1996. *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell.
- Aubin, H. 1966. „The lands east of the Elbe and the German colonization eastwards.“ Pp. 449-486 in *Cambridge Economic History of Europe, Vol I.*, ed. by M. M. Postan. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Bairoch, P. 1976. „Europe's Gross National Product: 1800-1975.“ *The Journal of European Economic History* 5(2): 273-340.
- Bělousov, B. 1974. „Osnovnyje problemy soveršensvovaniya sistěmy rasselenija.“ *Architektura SSSR* 3: 3-12.
- Berend, I. 1986. *The Crisis Zone of Europe*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Blažek, M. 1969. „Cíle průmyslové oblastní politiky a jejich plnění v letech 1946-1966.“ In *Dlouhodobé změny v rozmístění československého průmyslu. Řada kabinetu dějin národního hospodářství č. 20*. Praha: VŠE.

- Braudel, F. 1980. *On History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Castells, M. 1972. *La question urbaine*. Paris: François Maspero.
- Claval, P. 1998. *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell.
- DeVries, J. 1984. *European Urbanization, 1500-1800*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Enyedi, G. 1987. „Regional development policy in Hungary.“ *International Social Science Journal* 39: 255-262.
- Enyedi, G. 1992. „Urbanisation in East Central Europe: Social Processes and Societal Responses in the State Socialist System.“ *Urban Studies*, 29: 869-880.
- Enyedi, G. 1996. „Urbanization under Socialism.“ Pp. 100-118 in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, ed. by G. Andrusz, M. Harloe and I. Szelenyi. Oxford: Blackwell.
- Fuchs, R. J., G. J. Demko 1977. „Commuting and Urbanization in the Socialist Countries of Europe.“ *Bulletin of Association for Comparative Economic Studies* 19, 21-38.
- Gawrecki, D. 1969. „Hlavní tendence v rozmístění průmyslu v Československu po roce 1945 – vývoj názorů.“ In *Dlouhodobé změny v rozmístění československého průmyslu. Řada kabinetu dějin národního hospodářství č. 20*. Praha: VŠE.
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*. London: Hamish Hamilton.
- Harvey, D. 1973. *Social Justice and the City*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Chorev, B. S. 1975. *Problemy gorodov*. Moskva: Nauka.
- Illner, M. 1997. „Regional Structure and Post-communist Transformation - the Case of the Czech Republic“ Pp. 29-44 in *Räumliche Auswirkungen des Transformationprozesses in Deutschland und bei den östlichen Nachbarn*. Opladen: Leske and Budrich.
- Illner, M., A. Andrlé 1994. „The Regional Aspect of Post-Communist Transformation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 2: 107-127.
- Komunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijach i rešenijach sjezdov, konferencii i plenumov Centralnogo Komiteta*. 1954. Moskva.
- Koncepce vývoje osídlení a urbanizace 1970-2000* 1975. Praha: Terplan.
- Koropecij, I. S. 1976. „The Development of Soviet Location Theory before the Second World War, Part I.“ *Soviet Studies*, 19: 1-28.
- Mackensen, R. 1991. „Urbanization under Federalist and Centralist Government: The Case of Two German States, 1980-1988.“ In *IGU Commission on Urban Systems and Urban Development*. Budapest: IGU.
- Matoušek, V. 1967. *Hlavní směry přestavby osídlení v evropských zemích a jejich srovnání se zásadami přestavby sídlištní sítě ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Musil, J. 1977. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Svoboda.
- Musil, J., Z. Ryšavý 1983. „Urban and regional processes under capitalism and socialism: a case study from Czechoslovakia.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 7: 495-527.
- Pahl, R. E. 1970. *Whose City?* London: Longman.
- Palla, V. et al. 1964. *Základy k řešení sídlištní sítě v ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Palla, V. et al. 1966. *Základní otázky osídlení ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Perczel, K. 1975. „Les facteurs de l'urbanisation et de concentration de la population en Hongrie.“ in *Urbanization in Europe, Les traits caractéristiques de l'urbanisation en Hongrie*, ed. E. Lettrich. Budapest: IGU.

- Pivovarov, Ju. L. (ed.) 1972. *Problemy sovremennoj urbanizacii*. Moskva: Statistika.
- Pivovarov, Ju. L. 1976. *Sovremennaja urbanizacija*. Moskva: Statistika.
- Postan, M. M. 1970. „Economic relations between Eastern and Western Europe.“ Pp. 125-174 in *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, ed. by F. Graus et al. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Pounds, N. J. G. 1971. „The urbanization of East-Central and South-East Europe: a historical perspective.“ in *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*, ed. by G. Hoffman. London: Methuen.
- Reissman, L. 1964. *The Urban Process. Cities in Industrial Societies*. New York: MacMillan.
- Rugg, D. S. 1985. *Eastern Europe*. London: Longman.
- Ryšavý, Zdeněk, J. Link 1976. „Vliv polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj.“ in *Otázky urbanizace I.*, ed. by J. Musil. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Štván, J. et al. 1962. *Problémy perspektivní přestavby našich měst*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Vládní usnesení č. 100*. 1967. (Zabývalo se dlouhodobou koncepcí vývoje osídlení v ČSSR). Praha: Úřad vlády.
- World Urbanization Prospects: The 1996 Revision*. 1997. New York: UNO.

Summary

The study is a historical-sociological interpretation of the changes in urban systems and urban policies in East Central Europe. Stress is laid on the changes of urban systems under socialism. The changes of the real urban structures are compared with the official urban policies declared by the governments or by their think-tanks. The urban systems that emerged in former socialist countries in the two mentioned regions of Europe represent the modifications of the general urbanisation model; there exist multiple urbanisations. Modifications of the general model on the macro-urban level, i.e. on the level of the settlement systems of individual countries, were however relatively small. The most pronounced differences can be observed on the level of individual cities. One can thus legitimately speak about ‘socialist cities’ and ‘capitalist cities’ while the distinction of ‘socialist’ and ‘capitalist’ urbanisation processes is less pronounced. The observed differences in urban developments were mainly caused by: 1. substitution of the market mechanisms by central planning; 2. political centralisation and suppression of local and regional autonomy; 3. a high degree of redistribution even on the regional level. The study also shows that the official urban development strategies have considerably changed during the 40 years of socialism. A long-term shift can be observed from models based on social goals, consumption, accessibility of services, to models stressing economy, production, efficiency of the settlement and urban systems.